

Ana Banić Grubišić*Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

agrubisi@f.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0003-4563-8481>

Romski bildungsroman – o kulturnoj traumi odrastanja u romanima *Grad bola i Grad greha* Metija Kamberija*

Apstrakt: Predmet ovog rada je analiza artikulacije kulturne traume odrastanja u romanima *Grad bola* i *Grad greha* mladog romskog autora Metija Kamberija. U radu se ovi romani sagledavaju iz perspektive etničkog/manjinskog bildungsromana sa posebnim fokusom na opisano proživljeno lično iskustvo odrastanja pripadnika romske nacionalne manjine u postsocijalističkoj Srbiji. U radu se razmatra ideja da književno i umetničko stvaralaštvo manjinskih populacija može biti vredan etnografski izvor ispitivanja njihovih predstava o sebi samima. Tematizovanje života između dva sveta, podvojenost između zajednice porekla i većinskog društva, jeste ključna odlika romskog bildungsromana.

Ključne reči: romska književnost, Meti Kamperi, bildungsroman, kulturna trauma, Srbija

Povodom obeležavanja trideset godina od osnivanja *Odbora za proučavanje života i običaja Roma* Srpska akademija nauka i umetnosti je priredila monografiju o naučnom radu ovog tela – dominantnim istraživačkim temama i pristupima u datom periodu (Varadi i Bašić 2019). U jednom od četiri priloga koji čine ovu monografiju, radu *Humanističke discipline u radu Odbora za proučavanje života i običaja Roma* (Sikimić 2019), otvoreno se uočava nedostatak analitič-

* Ovaj rad nastao je u okviru naučnoistraživačkog projekta br. 1634, Srpska književnost 1991–2021: identitet, trauma, sećanje (SLITaM), uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije. Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo i Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

kih radova na temu romske književnosti i iznosi zapažanje da je književnosti Roma posvećivana pažnja samo u uzgrednim napomenama, te da „receptija romske književnosti u Srbiji veoma zaostaje za aktivnim zanimanjem za ovu temu u svetskoj romologiji” (Sikimić 2019, 77). Uz svega nekoliko izuzetaka (Đurić 2010; Acković 2014) pisana romska književnost predstavlja jedan od najmanje proučavanih aspekta kulture Roma u srpskoj romologiji.¹ Dosadašnja istraživanja pokazuju da su Romi u Evropi (ali i u drugim delovima sveta) u specifičnom položaju u odnosu na druge nacionalne/etničke manjine, jer je jedno od njihovih obeležja strukturno siromaštvo (Đorđević 2010; Bašić 2010; Jakšić 2015). Romima su u većini država u kojima su nastanjeni nedostupni osnovni civilizacijski i razvojni resursi – obrazovanje, posao, zdravstvena i socijalna zaštita, čime su uskraćeni za ostvarivanje ljudskih prava (Bašić 2010, 14). Zbog toga su istraživanja u okviru društveno-humanističkih nauka često primenjenog karaktera, fokusirana na ispitivanja njihovog nepovoljnog socijalnog i ekonomskog položaja, kao i različitih pitanja koja se tiču konstrukcije romskog etničkog identiteta (identitetske politike, etnička mobilizacija, tradicionalni obrasci romske kulture, pitanje standardizacije romskog jezika itd.) u kontekstu izgradnje transnacionalne romske dijaspore. Kao jedan od mogućih razloga nedostatka sistematičnih istraživanja pisane romske književnosti u romološkoj literaturi najčešće se navodi usmeni karakter romske kulture, odnosno shvaćanje da pismenost predstavlja pretnju tradicionalnoj romskoj kulturi i načinu života (Đurić 2010; Toninato 2006; Toninato 2013). Naime, da bi sačuvali svoj kulturni identitet,² Romi su usvojili praksu „ograničene pismenosti” (Toninato 2006, 235). Pojava pisane romske književnosti vezuje se za kraj XIX i početak XX veka³ (Zahova 2021a). Dok se romska pisana književnost pojavila i razvila

¹ Romologija predstavlja posebnu naučnu disciplinu čiji je predmet proučavanja sveukupnost romske istorije i kulture (Vojak 2017). Đorđević romologiju određuje kao krovnu interdisciplinarnu nauku o Romima koja obuhvata i romistiku u okviru koje se proučavaju romska filologija i književnost (v. Đorđević 2010, 18-23).

² Jedan od najpoznatijih primera „čuvanja” romskog identiteta jeste slučaj Papuše, najpoznatije poljsko-romske samouke pesnikinje. Bronislava Vajs Papuša je izbačena iz romske zajednice zbog otkrivanja romske kulture neromima prilikom pisanja i objavljivanja poezije (v. Toninato 2013).

³ Romološkinja Sofija Zahova razvoj romske književnosti deli u četiri perioda – obeležje prvog perioda koji traje od kraja XIX veka do Drugog svetskog rata jeste pojava i oblikovanje romske književnosti u skladu sa idejama romantičarskog nacionalizma – prevodjenje religijskih tekstova na romski jezik i zapisivanje narodnog usmenog stvaralaštva; drugi period, koji započinje nakon rata, podrazumeva pojavu romskih autora u pograničnim oblastima tadašnjih nacionalnih država; treći period započinje osamdesetih godina prošlog veka kada dolazi do većeg interesovanja evropskih institucija za pitanja obrazovanja romske dece; pad Berlinskog zida dovodi do značajnog podsticaja

relativno kasno, s druge strane je figura ciganina rado korišćen trop u književnim delima – stereotipne predstave o Romima su se vekovima perpetuirale kroz (zapadnu) književnost i umetnost:

Ciganin je često predstavljan u književnosti kao egzotični nomad, sin prirode, izvan društva, koji se bavi krađom i proricanjem sudbine ne bi li preživeo....Od Velike Britanije do Rusije, pisci, umetnici, kompozitori i reditelji bili su fascinirani lutajućim, egzotičnim, crnim Ciganinom, konstruišući tako predstave o Romima u rasponu od idealizovanih bića slobodnog duha do pukih kriminalaca... Takvi opisi Roma kao crnih tuđina predstavljaju strategije isključivanja i egzotizacije koje su dovele do kontinuirane marginalizacije i progona Roma (Glajar 2008, 33).

Brojni romolozni mišljenja su da je kulturna funkcija savremene romske književnosti da preispita i izazove takve uvrežene štetne predstave. Romski pisci suprostavljaju se hegemonim predstavama fiktivnog ciganina kroz autoetnografiju,⁴ koja, prema Pauli Toninato, čini način pisanja brojnih dela romske književnosti (Toninato 2006, 240). Autoetnografija predstavlja strategiju koju romski autori koriste da bi sebe, odnosno svoju kulturu predstavili kroz referencijalni odnos pregovaranja sa postojećim opisima i predstavama u okviru većinske kulture. Može se reći da je unutar romskog kulturnog pokreta⁵ romskoj književnosti dodeljena instrumentalna uloga. Pojava pisane romske književnosti je bila od ključnog značaja za stvaranje dijasporične svesti među heterogenim romskim zajednicama koje ne dele zajedničku teritoriju, religiju ili govore istim jezikom/dijalektom, jer je pisanje doživljavano kao svojevrsni izraz etničkog osnaženja i politički čin (Hertrampf 2020, 45). Romska književnost se shvata kao „multidimenzionalna komunikacijska platforma čiji je cilj da inspiriše i pospeši samopouzdanje i ponos romske samoidentifikacije” (Zahova 2021a, 6). Etnički diskurs je u srži savremenih tekstova romske književnosti, u kojima se obrađuju problemi vezani za romsku istoriju, kolektivno pamćenje, ljudska prava i romsku kulturu (Sevillano 2020a, 190). Danas savre-

objavljivanju romske književnosti naporedo sa porastom interesa međunarodnih organizacija za poboljšanje položaja Roma i formiranjem različitih donatorskih programa, da bi u četvrtom periodu – krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih godina, kako piše Sofija Zahova, došlo do procesa internacionalizacije, transnacionalizacije i globalizacije romske književne scene (Zahova 2021a, 7-8).

⁴ Pod terminom autoetnografija ovde se ne misli na ustaljeno značenje pojma – autoetnografija shvaćena kao istraživački metod koji podrazumeva oslanjanje na lično iskustvo u opisivanju i tumačenju kulture.

⁵ Međunarodni romski pokret usmeren je na rešavanje brojnih socijalnih, ekonomskih, političkih i drugih pitanja značajnih za priznavanje identiteta i unapređenje socijalno-ekonomskog statusa Roma i karakterističan je po tome što rešavanje nacionalnog pitanja nije konceptualizovano na teritorijalnoj osnovi (Bašić 2010, 28, 38).

menu romsku književnost karakteriše veoma raznovrstan korpus koji obuhvata širok spektar žanrova – od zapisa usmene književnosti (mitova, legendi, bajki i predanja) preko autobiografija i memoara do romana, kratkih priča, drama i poezije (Toninato 2013). Kako navodi Toninato, kao zajednički imenitelj romske književnosti (bez obzira na postojeće kulturne razlike između romskih grupa) može se navesti sličan sociopolitički položaj i pisanje o zanemarenim ili krivo predstavljenim aspektima romske istorije i kulture. Pitanja i problemi koji se najčešće tematizuju kroz romsko književno stvaralaštvo su rasna diskriminacija, romski genocid⁶ („Samudaripen”), nomadizam kao životni stil, nasilje i socijalna marginalizacija.

U istorijskim transnacionalnim pregledima romske književnosti romski pisci iz država nastalih nakon raspada SFRJ zauzimaju značajno mesto. Pojava pisane romske književnosti u Jugoslaviji predstavljala je „ključni podsticaj etničkog buđenja Roma” (Toninato 2013). Prema Rajku Đuriću, začeci i razvoj savremene romske književnosti na ovim prostorima vezuju se za pojavu romskog nacionalnog i kulturnog pokreta krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog veka i rad jugoslovenskog romskog pesnika i publiciste Slobodana Berberskog, koji je bio i prvi predsednik Svetske organizacije Roma (Đurić 2010, 89). Nasuprot tome, drugi autori smatraju (Zahova 2018; Zahova 2021b) da koreni pisane romske književnosti sežu u međuratni period, tačnije vezuju se za 1935. godinu i objavljivanje novina *Romano Lil* u Kraljevini Jugoslaviji. Prema Zahovoj, romska dela objavljena u štampanoj periodici u međuratnoj Jugoslaviji predstavljaju tipičan primer ranog razvoja nacionalne književnosti (Zahova 2021b, 87). Osnivač i urednik ovih novina bio je Svetozar Simić (Zahova 2021b, 65). Pored uvodnika i feljtona čiji je autor bio Simić, u svakom broju objavljivane su priče vezane za kulturni život ili kolektivno pamćenje romske zajednice, kao i tekstovi vezani za savremene probleme (Zahova 2021b, 71). Kada je reč o folklornom stvaralaštvu Roma, objavljivane su pesme, kratke priče i anegdote na romskom jeziku praćene srpskim prevodom, dok su priče iz domena fikcije bile delo Simića, u kojima su na satiričan način obrađivane različite teme i događaji o kojima je autor čuo ili u njima učestvovao (Zahova 2021b, 78).

Do pojave romana Metija Kamberija u Srbiji se romsko književno stvaralaštvo svodilo pretežno na poeziju. Na ovom mestu svakako je važno navesti da su u našoj zemlji, pored romana Zlatomira Jovanovića pod nazivom *Greh jedne Romkinje* iz 2015. godine, objavljivana i druga prozna dela romskih autora – kao što su drame i kratke priče Alije Krasnićija, drame Bajrama Halitija itd. Ipak, može se reći da su tek dela koja potpisuje Kamberi doprla do šire publike.

⁶ Opširnije o genocidu nad Romima u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata v. Pisari 2014.

Meti Kamberi, mladić romskog porekla, pisac autobiografskih romana *Grad bola* i *Grad greha*, u proteklih nekoliko godina postao je gotovo „književna senzacija”⁷ u Srbiji. Navedeni romani apostrofiraju teme, odnosno pre probleme koji se tiču odrastanja u okviru socijalnog i kulturnog miljea romske mahale. Iako se romsko pitanje ne postavlja kao ideološki temelj ovih romana u političko-identitetskom smislu, ono svakako predstavlja kontekstualni okvir u kojem valja čitati ova dela. U ovom radu romani Metija Kamberija se sagledavaju iz perspektive etničkog/manjinskog bildungsromana sa posebnim fokusom na opisano proživljeno lično iskustvo kulturne traume odrastanja kao pripadnika romske nacionalne manjine u postsocijalističkoj Srbiji. Sociolog Džefri Aleksander (Jeffrey Alexander) smatra da kulturna trauma predstavlja refleksiju na neki traumatičan događaj iz prošlosti koji čini sastavni deo kolektivnog identiteta:

Kulturna trauma nastaje kada članovi zajednice osećaju da su bili podvrgnuti užasnom događaju koji je ostavio neizbrisive tragove na njihovu grupnu svest, čime su njihova sećanja zauvek obeležena, a njihov budući identitet temeljno izmenjen (Alexander 2004, 1).

Prema pojedinim autorima kulturna trauma čini značajan aspekt konstrukcije kolektivnog identiteta i pamćenja manjinskih i rasijalizovanih populacija. Na primer, trauma ropstva je, prema Ronu Ajermanu (Ron Eyerman), bila ključna za formiranje kolektivnog identiteta i pamćenja Afroamerikanaca (Eyerman 2019). Ajerman piše da kulturne traume odražavaju duboko proživljene emocije i identitete koji su javno izraženi i predstavljeni u različitim diskurzivnim procesima. Prema ovom autoru, kulturna trauma kao diskurzivni proces koji je proizašao iz ekstremnog nasilja utemeljuje individualni i kolektivni identitet, i istovremeno predstavlja artikulaciju/reprezentaciju tog emocionalnog utemeljenja, ali i njeno prorađivanje, pokušaj traženja svojevrsne kolektivne popravke (Eyerman 2019, 11).

Iskustvo traume predstavlja ključnu temu u romskoj književnosti – romski autori kroz narativne strategije samoreprezentacije – prikaza unutrašnjeg sveta osećanja likova koji su suočeni sa diskriminacijom, marginalizacijom i svakodnevnim prezirom većinskog društva, i kulturnog pamćenja – prisećanja na traumatična kolektivna iskustva fikcionalizacijom istorijskih događaja doprinose jačanju osećaja distinktivnog etničkog identiteta, to jest pripadanja romskoj transnacionalnoj dijaspori (Sevillano 2020b, 28). Zbog toga je trauma jedna od ključnih tema romskih autobiografskih dela (Sevillano 2023, 29).

---

⁷ Termin kojim se Kamberi često opisuje ili najavljuje u domaćim medijima.

Meti Kamberi – „dečak ulice”

Viševjekovni život romskog naroda u Srbiji između tragizma svakodnevice i često izneverenih nada, stvorio je jedan tragičan i poetičan, skoro nadrealan univerzum (Jakišić 2015, 7).

O životu Metija Kamberija najviše saznajemo iz medija. Odeljak *Beleška o piscu* na kraju njegove prve knjige *Grad bola* pruža veoma malo biografskih informacija. Zbog toga će štura zvanična biografija ovog mladog autora biti dopunjena podacima iz medijskih i internet izvora. Metijeva priča slična je brojnim drugim životnim pričama pripadnika romskih zajednica u Srbiji čiji život obeležavaju strukturno siromaštvo i diskriminacija (Jakšić 2015). Situaciju u kojoj žive Romi u našoj zemlji možda je najbolje opisao niški sociolog i romolog Dragoljub Đorđević – Romi su u Srbiji „etnoklasa, oni treći koji nemaju ništa ili imaju vrlo malo, žive na ivici bede i zavise od socijalne potpore, bez ikakvog ugleda, prezreni i poniženi i bez šansi da ostvare svoje interese uprkos otporu” (Đorđević 2010, 36). U Srbiji Romi se često optužuju da su sami krivi za svoju sudbinu, da su nesposobni da promene stvarnost i da im se nikako ne može pomoći (Todorović 2014, 62). Predstavljaju visoko depriviranu socijalnu grupu – „nepodnošljivo loši stambeni uslovi, visoka nezaposlenost radno sposobnog stanovništva, nedovoljna uključenost dece u obrazovni sistem, slabe komunikacije sa većinskim stanovništvom, loša higijenska i zdravstvena situacija” (Jakšić 2015, 26). Jednom rečju, Romi su „borbu da prežive razvili kao stil života” (Jakšić 2015, 22). U takvoj socioekonomskoj klimi, u kojoj su Romi marginalizovani prostorno, kulturno i ekonomski, sa malim šansama za promenu njihovog nezavidnog socijalnog položaja, stvara i piše Kamberi.

Meti Kamberi je rođen 2000. godine u niškoj romskoj mahali – Beograd mali⁸, u siromašnoj višečlanoj porodici. Oca nikada nije upoznao, niti zna ko mu je otac. Rođen je kao sedmo dete u porodici. Metijeva majka je nepismena Romkinja raseljena sa Kosova, koja se bavi prošnjom i sakupljanjem sekundarnih sirovina. Odrastao je na ulici, proseći sa braćom. Do svoje 12 godine promenio je tri hraniteljske porodice i pet osnovnih škola. Za sebe kaže da je bio problematično dete – pored prosjačenja na ulici, bavio se i krađom. U jednom periodu života imao je problema sa kockanjem. Naučio je da čita i piše tek kada je postao šticećenik niškog Doma za nezbrinutu decu:

⁸ Beograd mala je najveća i najstarija romska mahala u Nišu. Pored Beograd male, Romi iz Niša žive i u naseljima Crvena zvezda, Čair mala i Stočni trg. Kao glavne karakteristike niških urbanih romskih naselja Todorović i Đorđević navode loše higijenske uslove, nedostatak komunalne infrastrukture, trošne i oronule kuće koje su sagrađene od otpada i upotrebljenog materijala – lima, najlona i kartona (Todorović i Đorđević 2022, 29).

Bio sam problematičan i takoreći bukvalno nepismen do uzrasta učenika petog razreda. Počeo sam da se osvešćujem tek dolaskom u Dom za nezbrinutu decu „Duško Radović”. Jedna vaspitačica mi je tutnula knjigu u ruke.⁹

U intervjuima naglašava transformišuće iskustvo boravka u kolektivu štićenika Doma za nezbrinutu decu i presudni uticaj domske vaspitačice Emilije Đurović koja ga je naučila da čita i piše, kao i značaj „knjiga koje su mu promenile svest” i „naučile ga da misli”¹⁰ – „*Kada sam otkrio svet knjiga, ja sam se ponovo rodio. Zapravo sam tada počeo da shvatam život i svet oko sebe.*”¹¹ Po uspešnom završetku osnovne škole, upisao je trogodišnju Školu mode i lepote – program modni krojač i potom vanredno upisao IV stepen srednje škole u Nišu. U Domu je proveo 7 godina. Nakon izlaska iz Doma, da bi preživeo, radio je za minimalac građevinske i druge fizičke poslove nekada i po deset sati dnevno. Autobiografsku knjigu o sopstvenom iskustvu odrastanja na ulici, zanemarivanja i zlostavljanja u hraniteljskim porodicama i boravku u Domu je pisao 8 meseci, uglavnom noću. Prvi roman *Grad bola* objavio je sa 19 godina, u proleće 2020. godine. Roman, čije je štampanje omogućeno donacijama, objavila je izdavačka kuća Nova poetika.¹² Prodaja knjige se odvijala onlajn putem personalnog naloga autora na društvenim mrežama, a kasnije se mogla naručiti direktno sa autorovog veb-sajta.¹³ Sav novac od prodaje knjige dobijao je Meti Kamberi. U prvih godinu dana prodato je gotovo četiri hiljade primeraka, da bi do danas roman doživeo sedam izdanja. Promocije romana koje su organizovane u nekoliko gradova u Srbiji imale su relativno dobar odziv publike – ako se ima u vidu da su održane tokom početka Covid-19 pandemije, i različiti mediji su ih ispratili sa velikim zanimanjem. Pored toga, roman *Grad bola* je nominovan za NIN-ovu nagradu 2020. godine. Godinu dana kasnije Kamberi je objavio nastavak – roman *Grad greha* u izdanju izdavačke kuće Makart. Ubrzo nakon relativno velikog uspeha i drugog romana (štampano je treće izdanje), Kamberi je objavio zbirku poezije *Diši dok te ima*, kao i prvi neautobiografski roman *Valcer odbačenih*. Danas Meti Kamberi živi sa suprugom (neromkinjom) u Zrenjaninu.

Polazeći od činjenice da su u odnosu na druge nacionalne manjine u Srbiji Romi nedovoljno zastupljeni u medijima – a i kada jesu, to je najčešće sa negativnim, stereotipnim predznakom, s pravom se može postaviti pitanje zbog čega su domaći mediji najednom pokazali izrazito zanimanje za život i rad

⁹ <https://www.politika.rs/sr/clanak/477612/Nije-me-stid-da-pisem-o-patnji>

¹⁰ <https://romanet.me/vijesti/mladic-iz-nisa-prohoda-na-ulici-u-5-razredu-nije-niznao-da-cita-a-onda-se-dogodio-preokret/>

¹¹ https://www.mingl.rs/apdej/61/2020/06/03/mingl-intervju_-meti-kamberi-i-grad-bola.html

¹² <https://novapoetika.com/knjizara/grad-bola-meti-kamberi-hit-izdanje/>

¹³ <https://metikamberi.com/>

ovog mladića? Odgovor na to pitanje sadržan je u načinu na koji se ovaj mladi romski pisac i njegovo književno stvaralaštvo predstavlja, odnosno diskurzivno pozicionira u javnoj sferi. Kako navode Todorović i Simeunović Bajić (2020, 755), u domaćim medijima prilozi i tekstovi o Romima podražavali su i dodatno učvršćivali sledeće uvrežene stavove većinskog naroda: Romi prose, prljavi su, oni su neradnici i kriminalci, Romi su kao životinje. Nasuprot tome, Meti Kamberi je predstavljen kao model uzornog Roma. U novinskim naslovima i televizijskim najavama listom se naglašava njegov mukotrpan trud i istrajan rad i ističe neočekivani napredak sa dna socijalne lestvice, a on sam se opisuje rečima „dečak ulice”, „milioner iz blata”, „dete iz geta”, „otpadnik iz niške favele”. Predstavljen je kao ogledni (i ugledni) primer socijalne mobilnosti Roma koji ilustruje značaj formalnog i neformalnog obrazovanja kao temelja emancipacije i integracije Roma.¹⁴ Priča o brzom i neočekivanom uspehu obezbeđenog i siromašnog pojedinca, pripadnika manjinske i marginalizovane populacije jeste savremena lokalna verzija *mita o uspehu*¹⁵ u doba neoliberalnog kapitalizma. Meti Kamberi je savladao veštine marketinškog zanata, za svega tri godine prodao je desetinu hiljada primeraka romana, dao brojne intervju u dnevnim novinama i nedeljnicima, i gostovao u različitim televizijskim emisijama i jutjub potkastima. Ipak, i ovaj primer pokazuje da je medijska prezentacija Roma i romske kulture i dalje većinom stereotipna i uopštavajuća, „filtrirana kroz senzacionalističke matrice” (Todorović i Simeunović Bajić 2020, 762), što potvrđuju i medijski naslovi vezani za život i delo Metija Kemberija. Medijska pažnja prevashodno je bila usmerena na uspešni proces postajanja „ispravnim građaninom”, jer mladi Kamberi i njegova književna dela predstavljaju opipljivi dokaz da je socioekonomska i kulturna integracija u većinsko društvo moguća, iako rezervisana za malobrojne pojedince koji su dovoljno asimilovani u vrednosti dominantne kulture.

¹⁴ Prema Strategiji socijalnog uključivanja Roma i Romkinja do 2025. godine koju je Vlada RS usvojila 2016. godine, obrazovanje predstavlja jedno od pet ključnih oblasti (uz zapošljavanje, stanovanje, socijalnu i zdravstvenu zaštitu). Okvir Evropske komisije za nacionalne strategije za integraciju Roma pristup obrazovanju određuje kao prioritetnu oblast integracije Roma i podrazumeva da sva romska deca imaju pristup kvalitetnom obrazovanju, kao i da nisu izložena diskriminaciji ili segregaciji; obezbeđenje završetka najmanje osnovne škole; proširenje pristupa kvalitetnom ranom obrazovanju i vaspitanju; smanjenje broja učenika koji napuštaju srednje obrazovanje i motivisanje učenika romske nacionalnosti da nastave srednje i visoko obrazovanje. <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2016/26/1/reg>

¹⁵ Ovaj mit koji je široj publici dobro poznat, prevashodno kao temelj zapleta mnogih književnih i filmskih dela, temelji se na ideji da su predani rad i ambicija ključni za uspeh pojedinca. Više o tipologiji mitova o uspehu i konceptualizaciji pojma “self-made man” (Kovačević 2007).

Grad bola kao romski bildungsroman
– učenje, čitanje i pisanje kao strategija
prevazilaženja traume porekla

Sva ta ljutnja, gnev, tuga, gnoj života koji se godinama sakupljao samo su pukli i počeo sam da pišem. Bio sam spreman da umrem za knjigu. Rođendan sam proveo pišući, a nisam imao ni za hleb. Bio sam gladan. Novu godinu sam prespavao, nisam imao u usta šta da stavim. Rekao sam sebi da me bog iskušava, da hoće da vidi koliko želim to. Žuljevitim rukama sam pisao knjigu. Pisao sam na pokvarenom kompjuteru, na telefonu, na građevini sam mešao malter i obrađivao teme u glavi...¹⁶

Roman *Grad bola* predstavlja autobiografiju sa primesama fikcije. Drugi roman *Grad greha* takođe je zasnovan na autobiografskim elementima i označava osvrt autora na iskustvo pisanja romana prvenca. *Grad bola* i *Grad greha* posmatraju se kao jedinstvena celina, ne samo zbog toga što je drugi roman nastavak prvog, već i zato što pojedine scene iz prošlosti, koje su u prvom romanu tek nagoveštene ili nedovoljno predstavljene, u *Gradu greha* su detaljnije razrađene. Posmatrano u vremenskoj ravni, oni govore o onome što je bilo pre Amiraginog uspeha (*Grad bola*) i onome šta dolazi posle uspeha (*Grad greha*), a što sve zajedno čini razvojni put glavnog junaka. Romane odlikuje naracija u prvom licu o sopstvenom životu – odrastanju i sazrevanju. Ukratko, to je potresna priča o dečaku sa društvene margine o tome kako je postao („ispravni“) čovek. U romanu *Grad bola* Kamberi piše o svojim najranijim uspomenama, odnosno prikazuje i prati svoju životnu trajektoriju od kraja septembra 2008. godine do danas. Iako se *Grad bola* i *Grad greha* kao romansirane autobiografije veoma malo razlikuju u odnosu na dešavanja u stvarnom životu Metija Kamberija, ipak će u kratkim crtama biti predstavljen sadržaj ovih romana. U prvom romanu osmogodišnji Amiraga živi u romskoj mahali u gradu Emiletu, sa majkom i trojicom braće. Najstariji brat Silman psihički i fizički zlostavlja mlađu braću Amiragu i Jagmura, konstantno ih bije i primorava da prose za njega. Nakon jedne ozbiljne krađe u kineskoj radnji, socijalni radnici smeštaju Amiragu i Jagmura u zasebne hraniteljske porodice. Hraniteljska porodica Roma kojoj je Amiraga dodeljen ga fizički i psihički zanemaruje – izgladnjuje, tuče i vređa. Iako bistar i talentovan dečak koji pohađa peti razred osnovne škole, Amiraga ne zna da čita i piše. Deca iz razreda ga zlostavljaju, ponižavaju i vređaju na etničkoj osnovi. Jedne večeri dečak uspeva da pobegne iz hraniteljske porodice i vrati se kod majke u romsku mahalalu. Majka, ugledavši ga, zove socijalne radnike i prijavljuje ga. Centar za socijalni rad Amiragu smešta

¹⁶ <https://42magazin.rs/meti-kamberi/>

u Dom za nezbrinutu decu, tamo upoznaje vaspitačicu Mirnu koja ga uči da čita i piše, i druge domce sa kojima se zbližava. Taj događaj u potpunosti menja pravac njegovog života. Tokom sedam godina provedenih u Domu, Amiraga sa odličnim uspehom završava osnovnu i srednju školu, stiče brojne prijatelje, uglavnom domce, zapošljava se kao baštovan u jednoj imućnoj kući i upoznaje Belu, bogatu neromkinju, koja će mu postati romantična partnerka. U slobodno vreme Amiraga piše priče. Vaspitačica Mirna ga ohrabruje da napiše knjigu. Drugi roman *Grad greha* prati Amiragu po napuštanju Doma. Amiraga je objavio knjigu i ponovo se vratio da u neuslovnoj stračari živi sa majkom, očuhom i porodicom brata Jagmura. To je intimni ozlojeđeni osvrt na socijalni i finansijski uspeh koji je postigao izdavanjem romana. Amiraga ima novu partnerku, Romkinju Amel, koja ne govori romski jezik i koja, sudeći prema opisima, potiče iz dobrostojeće romske porodice. Drugi deo romana, prikazuje Amiragu po preseljenju u Beograd, gde živi jednim raskalašnim životom nakon što je okončao vezu sa Amel. Ipak, iako drugi roman prikazuje moralno i psihičko/emotivno posrnuće, *Grad greha* se završava spokojnom pomirenošću glavnog junaka. I u drugom romanu sećanja na detinjstvo i unutrašnji monolozi zauzimaju znatan deo teksta.

Zajednička crta, čvrsta idejna poveznica ova dva romana jeste da iz lične perspektive tematizuju detinjstvo i odrastanje glavnog protagonista, te žanrovski pripadaju autobiografiji i bildungsromanu. Kako napominje Džerom Bakli, tipični roman o mladosti je izrazito autobiografski, što znači da je snažno oblikovan autorovim iskustvom (Buckley 1975, 23).

Osnovne odlike bildungsromana

Klasični Bildungsroman ima centralno mesto ne samo u istoriji romana, već i u našem celokupnom kulturnom nasleđu (Moretti 2000, 432). Bildungsroman i danas nesumnjivo predstavlja jedan od najpopularnijih žanrova, jer govori o izazovima sa kojima se suočava mlada osoba prilikom odrastanja (Graham 2019, 1). U različitim književnim tradicijama su se koristili različiti termini pri označavanju romana o odrastanju, odnosno formiranju pojedinca, pa tako Bakli navodi roman o mladosti, roman obrazovanja, roman učenja zanata, roman inicijacije, roman o životu (Buckley 1975, vii). U *Rečniku književnih termina* roman o obrazovanju se definiše kao:

... vrsta romana o vaspitanju u kome se duhovni razvoj junaka prikazuje putem učenja i životnog iskustva i prati od detinjstva do doba kad njegova ličnost dostigne određeno obrazovanje i osposobi se da ispunjava moralne zahteve prema sebi i društvu (Živković 1986, 669).

Prema Džeromu Bakliju, kao osnovni elementi obrazovnog romana mogu se navesti detinjstvo, sukob generacija, provincijalnost, veće društvo, samoukost, otuđenje, ljubavni problemi, potraga za pozivom i filozofija rada (Buckley 1975, 18). Kada je reč o romanu o vaspitanju šire shvaćenom, u njemu se:

...prikazuje tok i način vaspitanja glavnog junaka predstavljajući u etičkom rasvetljenju formiranje njegove ličnosti. Slikajući urođene osobine junaka, uticaj sredine, društvenih shvatanja i institucija na njegovo sazrevanje, njegov duhovni i društveni razvoj, formiranje njegovog karaktera (Živković 1986, 670).

Jasno prisustvo vaspitno-obrazovnih motiva i elemenata, kao što su smeštanje u Dom za nezbrinutu decu i upoznavanje vaspitačice Emilije koja je u romanu predstavljena kroz lik Mirne, svrstava roman *Grad bola* pod okrilje pedagoške fikcije. Zbližavanje nepismenog dvanaestogodišnjeg dečaka sa Mirnom, koja kod njega razvija ljubav prema knjigama i učenju, čini prelomni momenat u njegovom razvoju i sazrevanju.

Bildungsroman, najkraće rečeno, označava roman formiranja ili, preciznije određeno, roman socijalizacije (Moretti 2000). Klasični Bildungsroman predstavlja sintezu *Entwicklungsromana* – romana razvoja, subjektivnog nastajanja individualnosti, i *Erziehungsromana* – romana vaspitanja, objektivnog procesa posmatranog sa stanovišta onoga ko vaspitava (Moretti 2000, 427).

Kako je mladost/odrastanje sociokulturna i relaciona kategorija koja zavisi od istorijskog, kulturnog i društvenog konteksta, bildungsroman predstavlja jedan kulturno prilagodljiv i kontekstualno oblikovan žanr, pa je tako protagonista u evropskom bildungsromanu pripadnik srednje klase, dok je u američkoj verziji to uglavnom junak iz radničke klase i u američkim romanima se, za razliku od evropskih, u prikazivanju odrastanja i sazrevanja izražava pesimizam, razočaranje, bes i otpor prema američkoj priči o progresu i uspehu (Graham 2019b, 119). U tom smislu, u savremenom američkom kontekstu bildungsromana prikazi obespravljenih i marginalizovanih likova funkcionišu kao socijalna kritika (Graham 2019b, 141), što je posebno očigledno kada je reč o afroameričkom romanu formiranja, u kojem problem rasizma i diskriminacije zauzima središnje mesto prilikom opisa odrastanja/sazrevanja junaka.

Žanr bildungsromana u etničkom/manjinskom ključu

Nasuprot klasičnom bildungsromanu koji je prikazivao formiranje mladog, belog, privilegovanog, heteroseksualnog muškarca, danas se kroz ovaj žanrovski okvir piše o formativnim iskustvima žena, pripadnika LGBT zajednice i postkolonijalnih populacija (Graham 2019, 1). U XX veku, uz pojavu novih društvenih pokreta, razvoj multikulturnih politika, dekolonizaciju i druge fenomene zasnovane na zahtevima za prepoznavanje prava različitih obespravljenih

grupa, forma bildungsromana postaje „veoma privlačan žanr izražavanja različitih marginalizovanih subjekata”, te dolazi do pojave i razvoja karipskog, azijskoameričkog, čikano, afroameričkog bildungsromana (Bolaki 2011, 10–11). Postkolonijalni pisci su preuzeli i prilagodili žanr – iskoristili ga kao odgovor na traumu kolonijalizma i neokolonijalizma prenošenjem teškoća tranzicija u odraslost i sazrevanja u kontekst rasne opresije i diskriminacije (Graham 2019, 8). Drugim rečima, razvoj feminističkih, postkolonijalnih i etničkih studija tokom osamdesetih i devedesetih godina uticao je na određenje bildungsromana, tako da današnja, proširena verzija žanra uključuje i one narative o odrastanju koji imaju samo površinsku sličnost sa evropskim devetnaestovekovnim romanom formiranja (Boes 2006, 231). U srži postkolonijalnog bildungsromana je pitanje identiteta – ispitivanje konstrukcije individualnog i kolektivnog identiteta u kontekstu postkolonijalne izgradnje nacije. Definišuća karakteristika postkolonijalnog „bildungsromana jeste remedijacija kolonijalističkog traumatičnog nasleđa kroz proces samosazrevanja” (Hoagland 2019, 219). Nasuprot evropskom bildungsromanu, u postkolonijalnoj verziji nema garancije srećnog kraja, odnosno zaokruženosti narativa (Hoagland 2019, 219). Centralne teme predstavljaju hibridnost, ambivalentnost i trauma, a tragična reprezentacija kolonizovanog detinjstva je čest mehanizam artikulacije političkih i etičkih poruka postkolonijalnog bildungsromana.

Pojedini autori smatraju (Japtok 2005, 21) da je bildungsroman kao žanr veoma pogodan za ispitivanje etniciteta zato što obrađuje temu odnosa protagonista sa širim okruženjem. Zbog toga, autobiografija i bildungsroman, kada su u rukama etničkih autora, obično tematizuju etnički identitet i pružaju odgovore na pitanje kako konceptualizacije etniciteta utiču na žanr i obratno. U brojnim bildungsromanima o pripadnicima marginalizovanih grupa odnos između pojedinca i nacije se smešta u prvi plan (Graham 2019b, 136).

Tematizovanje života *u* i *između* dva sveta, podvojenost između zajednice porekla i većinskog društva, jeste ključna odlika romana o odrastanju i vaspitanju koje su iz lične perspektive, na temelju proživljenog iskustva, napisali romski autori. Mađarski romski pisac Menyhert Lakatoš (Menyhért Lakatos) objavio je 1975. godine¹⁷ prvi romski bildungsroman *Slike u dimu* (Menyhért 2021). Ovaj roman prati odrastanje i školovanje romskog dečaka u romskom naselju u ruralnoj Mađarskoj neposredno pred Drugi svetski rat. Druga autobiografska dela romske književnosti koja se ujedno mogu čitati i kao romani o odrastanju objavljena su više od tri decenije kasnije. Njihovi autori su romski pisci srednje generacije koji prikazuju lične probleme, teškoće i dileme odrastanja pripadnika romske zajednice u današnjem trenutku i u kontekstu zapadne kulture. Seviljano

¹⁷ Roman je preveden na engleski jezik tek 2015. godine i objavljen pod nazivom *Color of Smoke* v. <https://www.neweuropebooks.com/color-of-smoke>

ističe da savremeni mladi romski autori pokazuju „nesumnjiv interes u reprezentovanju različitih, fleksibilnih i kompleksnih uslova bivanja Romom, jasno se suprostavljajući esencijalističkim reprezentacijama glavnog toka koji i dalje reprodukuju stereotipe i predrasude” (Sevillano 2023, 34).

Britanski romski autor Miki Volš (Mikey Walsh) u delima *Gypsy Boy* (2009) i nastavku romana *Gypsy Boy On the Run* (2011) piše o sopstvenom iskustvu svojevrzne dvostruke diskriminacije, odrastanju i nasilju koje je trpeo kao muškarac istopolne seksualne orijentacije u patrijarhalnom okruženju tradicionalne romske porodice. Prema pojedinim autorima, vrednost ovog dela jeste u tome se na (auto)etnografski način bavi u tadašnje vreme relativno zanemarenim predmetom proučavanja – Romima koji su pripadnici LGBT zajednice (Cittadini 2021, 105–106). U romanu *American Gypsy* (2012) američke romske književnice i aktivistkinje Oksane Marafioti (Oksana Marafioti) prikazano je sećanje na detinjstvo i iskustvo migracije iz Sovjetskog Saveza u Sjedinjene Američke Države. Marafioti piše o tome na koji način je iskustvo diskriminacije oblikovalo njen osećaj romskog identiteta i kulturnog nasleđa, kao i o traumama odrastanja u alkoholičarskoj porodici (Sevillano 2023, 41). Ukratko, u ovim romanima, kao i u romanima Metija Kamberija, opisana su sećanja na odrastanje i često „konfliktna potraga za identitetom unutar konteksta romske kulture” – sa određene vremenske distance autori se prisećaju formativnih godina i razmatraju uticaj etničkog miljea na njihovo sazrevanje i identitet (Sevillano 2023, 35).

U romanima *Grad bola* i *Grad greha* Kamberi, opisujući sopstveno odrastanje i mladost, približava romsku svakodnevicu i nedaće sa kojima se Romi kao najugroženija nacionalna manjina u Srbiji¹⁸ suočavaju. Romski autori i intelektualci neretko sebe doživljavaju kao svojevrzne „kulturne medijatore”, to jest „kulturne prevodioce” i smatraju da je njihov primarni zadatak da bliže upoznaju gadže (nerome) sa romskom kulturom i socijalnim praksama (Toninato 2006, 240). Niški romolozi i sociolozi Dragan Todorović i Dragoljub Đorđević ističu da se roman *Grad bola* može iščitavati kao svojevrсна „sociološka pustolovina”:

...život u bedi, sirotinji i gladi u romskoj mahali, odnosi u romskoj porodici, organizovana prošnja na ulici, odnos većinskog stanovništva prema romskoj deci na ulici, odnos nameštenika iz Centra za socijalni rad prema Romima, odnos prema hraniteljskim porodicama i odnosi unutar hraniteljskih porodica, odnos prema Domu za nezbrinutu decu, odnos prema domskim vaspitačima, opis hijerarhije u domskim „porodicama”, odnos učitelja i drugih đaka prema romskoj deci u odeljenju, školskom dvorištu i izvan njega. (Todorović i Đorđević 2022, 30)

Međutim, kada opisuju jedan običan dan u romskoj mahali, Kemberi se fokusira isključivo na negativne primere – pijane muževe koji tuku svoje supruge,

---

¹⁸ U Srbiji je status nacionalne manjine priznat pripadnicima romske zajednice 2002. godine, čime se ostvaruje pravo na zaštitu nacionalnog, kulturnog i jezičkog identiteta.

zapuštenu decu koja se igraju u blatu, prose ili krađu, očeve koji prodaju svoje maloletne ćerke, majke koje ostavljaju svoju decu samu na ulici odlazeći da se bave prostitucijom, bučna veselja na kojima članovi romske zajednice uživaju u neumerenom piću i kockanju. Kada je pobjegao od hraniteljske porodice i vratio se kod majke, prizor romske mahale opisuje sledećim rečima:

Ulica u koju sam ušao bila je uska i puna Cigana. Deca su trčala gola, bosa, blatnjava i slinava. Osetio sam smrad koji je nailazio iz iskopanog, dugačkog kanala. Smrdelo je na kanalizaciju, mulj je bio sive boje, a voda u njemu penušava i mutna. Malo niže video sam kako grupa Cigana tovari slamarice i gvožđuriju u kola koja vuče upregnuti mršavi konj. Pored kuće su žene vredno rukama prale veš. Uočio sam, jedna je imala maramu na glavi i prljavu šarenu suknuju. Druga je imala ožiljak na čelu i modrice na licu. Verovatno ju je muž pretukao, pomislio sam. (Kamberi 2021a, 72)

Stranice romana predstavljaju prostor artikulacije etničke (ali i rasijalizovane) traume, prouzrokovane kako ličnim tako i transgeneracijskim iskustvom diskriminacije, stigmatizacije i marginalizacije romske populacije na ovim prostorima. Istorijska trauma progona i diskriminacije ima važnu ulogu u konstrukciji romskog etničkog identiteta. Bašić objašnjava da konflikti mogu imati značajnu ulogu u kristalizaciji etničke identifikacije i da su zbog toga ropstvo, genocid, konflikti i organizovani napadi na Rome jedan od stožera identiteta kod Roma (Bašić 2002, 70). Drugim rečima, progon i diskriminacija Roma kroz istoriju doprineli su stvaranju osećaja različitosti od drugih, osnaživanju unutargrupnih osećanja i, naposljetku, stvaranju 'mi i oni' dihotomije, poctavanju razlike spram drugih (Mayall 2003, 265). Trauma je, kako smatra Seviljano, usađena u kolektivno pamćenje Roma i narativ o traumi je imao instrumentalnu ulogu u učenju novih generacija o romskoj prošlosti da bi uopšte razumeli svoju sadašnjost (Sevillano 2023, 32).

I prvi i drugi roman započinju sećanjem na rano detinjstvo ispunjeno zlostavljanjem, vređanjem i ponižavanjem. On je bio „pseto cigansko” i „cigansko kopile”.

Nisam ni sa kim govorio iz odeljenja, bila su to deca iz dobrostojećih porodica. Videla se i osećala ogromna razlika između njih i mene. Želeo sam da budem kao i oni. Hteo sam da budem jednak u društvu, ali nisu mi dali priliku. Otkad sam krenuo u školu, od drugog razreda, bio sam i ostao neprihvaćen, i više od toga – toliko sam bio diskriminisan u tom odeljenju, među tom decom, da je boravak u školi predstavljao najveći jad ovog sveta za mene. (Kamberi 2021a, 27)

Okrenuo sam glavu. Jasno sam mogao da vidim većinu dece kako kredom šaraju po mom kaputu, nakon što su ušla. Video sam da im to nije bilo preterano zanimljivo, pa su počela da ga gaze i pljuju. Koliko sam bio u situaciji da razumem, ne znam. Nisam se bunio”. „Cigo, ovako ćemo tebe zgaziti za vreme velikog odmora. Znaš li zašto? Zato što nam smrdiš u ovoj učionici. Zar ne vidiš? Višak si. (Kamberi 2021a, 29)

...svi su bili nepravedni, neljubazni, nemilosrdni prema meni dok sam prozio i šetao gradom (Kamberi 2021a, 41).

A čemu borba za jednakost kada će odrastanje i život za one sa tamnijom kožom u ovom gradu bola – uvek biti teški? (Kamberi 2021a, 148).

Sveopšta isključenost i diskriminacija su i danas svakodnevnica velikog broja Roma u zemlji. Prema jednom izveštaju iz 2021. godine, Romi se sa diskriminacijom suočavaju svakodnevno. Kako zaključuje Bašić, zapošljavanje, ostvarivanje prava na rad, socijalnu i zdravstvenu zaštitu i na obrazovanje su društvene delatnosti u kojima su najčešće izloženi diskriminaciji. Poseban problem predstavlja prostorna segregacija i segregacija u obrazovanju, kao i govor mržnje (Bašić 2021). Stambena isključenosti Roma predstavlja još jedan vid njihove socijalne isključenosti i kako beleži Petrović (2017, 112) označava „proces kojim su određeni pojedinci/grupe gurnuti na ivicu društva u kome žive i sprečeni da imaju puni pristup resursima, institucijama i aktivnostima šireg društva, zbog siromaštva ili nedostataka osnovnih znanja, ili kao rezultat diskriminacije”.

Kontekst romske mahale je od izuzetne važnosti za razumevanje individualne traume pisca, koja ishodište ima u kolektivnom iskustvu romske zajednice. Cigan mala, pored toga što predstavlja mesto odvijanja jednog dela radnje romana, jeste mesto kojem se glavni junak u mislima neprestano vraća. To je ono što ga progoni. Traumatično sećanje na romsku malu i pripadnost njoj je ono što glavnog junaka drži „zaglavljanim” i u emotivnom i u društvenom i u kulturnom smislu. Romska mahala u ovim romanima ima posebnu simboliku. Cigan mala je zajednica, romski siguran prostor, svet za sebe i svet iznad sveta. Getoizirani prostor izolovan od spoljašnjeg sveta, sveta neroma. Romska mahala je i mesto gde živi njegova majka. Opisana je kao žena umršene kose u staroj, odrpanoj i prljavoj garderobi, uz napomenu da je sve oko nje bilo prljavo, neuredno i jadno. Jedino majka u romanu nema ime. Majka je uvek prikazana u mahali, osim u dve scene – koje se odigravaju na ulici – jedna je vezana za prostituciju, a druga za kopanje po kontejneru. Kako saznajemo iz romana, majka se udala sa 13 godina za mnogo starijeg čoveka i ona ne zna ko su očevi njenoj deci. Nepismena je izbeglica sa Kosova. Figura majke u ovim romanima gotovo da predstavlja simbol konfrontacije autora sa sopstvenim manjinskim identitetom. Drugim rečima, ona je predstavljena kao ovaploćenje svega od čega junak romana nastoji da se distancira. Amiragina bolna sećanja na majku i osećanja spram nje sažimaju i odnos koji on ima prema sopstvenom etničkom poreklu. Upravo iz tog razloga, majka je ključna za doživljaj samovrednosti glavnog lika, uzrok njegove negativne slike o sebi i osećaja inferiornosti. Majka je uzrok nesrećnom detinjstvu:

... zbog svoje majke se i ne sećam igračaka i normalnog detinjstva. Nema sećanja na nepostojeće stvari... ona mi u životu nije donela ništa osim boli i stradanja. (Kamberi 2021b, 34)

Moja majka je lukava, gleda da samo njoj bude dobro, pobogu iz tog razloga se i udala, ili udavala, pojma nemam. Samo znam da je jad i čemer. Nije imala kud, nije znala šta će sa sobom, sa svakim je bila i usput sejala decu, strašno. (Kamberi 2021b, 35)

Jednom prilikom kada ju je nakon nekoliko godina provedenih u Domu sreće na ulici, nije joj prišao, bez obzira na grižu savesti i mržnju koju je prema sebi tada osećao. Naime, kako objašnjava, bio je odlučan da unapredi svoj život.

Samo zato što joj sutra želim pomoći i promeniti njen život. Ali kako ću, ako ne mogu promeniti njene unutrašnje aspekte, kako ću?...Kako ću njoj pomoći kad tu pomoći nema? Ima, u tom jednom jedinom trenutku, i to je sve. Već sutradan je moja majka ponovo zaglavljena u rutini jadnog, čemernog života. Jasno sam to video. Znao sam njen unutrašnji sklop, njenu percepciju sveta. Da li su taj jedan trenutak i zagrljaj vredni mog strmoglavog spuštanja u ponor? (Kamberi 2021a, 200)

Kamberi romsku stvarnost doživljava kao bedu i jad, detaljno opisujući nedostojne uslove života u nehiđjenskim romskim naseljima:

Mali miš je ulazio i izlazio iz male rupe koja je bila u ćošku. Mušice su stajale ili mahnito šetale po prljavim sudovima. Hladnoća i ustajali vazduh, beda, nemar za sve i zapuštenost svega, to je bio čemerni prizor života. (Kamberi 2021a, 9)

Život u mahali je bio turoban i jadan, jasno vidim sa ove distance. Tada ja svakako tog jada nisam ni bio svestan. U periodu svog najranijeg detinjstva živio sam i spavao gde god sam stigao, u trošnim kućicama i polomljenim štalama, u kojima su bili vezani neuhranjeni konji. (Kamberi 2021a, 9–10)

Trauma odrastanja zapravo predstavlja stigmom etničkog identiteta koja je ispoljena kroz stid i samoprezir i ambivalentan odnos prema porodici i zajednici porekla:

... stideo sam se svog imena i prezimena (Kamberi 2021a, 10).

... ja sam zatvorenik u sopstvenoj koži, ne mogu pobeći iz svog kalupa (Kamberi 2021a, 67).

...na trenutak sam poželeo da napustim svoju kožu. Ali kako ću? Zarobljen sam u njoj kao ptica u kavezu (Kamberi 2021a, 224).

... sve je u meni bilo toksično i zagađeno od muke i patnje, kao da se neprestano širi (Kamberi 2021a, 234).

meni je život osuđen na stradanje, od tuge i rana, skapala mi je duša... Kako dočarati senku iz detinjstva i ranijeg života koja nas čitav život neumoljivo prati? (Kamberi 2021a, 242).

Kako primećuje Seviljano (Sevillano 2023, 43), u savremenim delima romske književnosti koje potpisuju autori mlađe generacije prisutan je fenomen „dvostruke svesti” (double-consciousness), ideja koju je razvio Veb Dubojs (W.E.B. Du Bois) da bi objasnio ambivalentnu dvostrukost rasijalizovanih subjekata, konfliktni unutrašnji govor žrtve rasnog ugnjetavanja. Dvostruka svest podrazumeva osećaj posmatranja sebe uvek kroz oči drugih, premeravanje metrom onih koji te gledaju zabavljeni prezirom i sažaljenjem. Afroamerikanci

uvek osećaju dvostrukost – Amerikanac, crnac; dve duše, dve misli, dve nepomirene težnje; dva zaraćena ideala u jednom crnom telu... (Du Bois prema Pittman 2023). Ova napetost se, kako zaključuje Seviljano (Sevillano 2023, 43), pojavljuje u romskim autobiografijama – autori su podeljeni na dva dela: pripovedač i lik, oboje rasijalizovani subjekti i oboje uronjeni u vrednosti oko kojih se konstruišu rasne hijerarhije.

Prema Kamberiju, „Romi su nesvesni života i svog apsurda” (Kamberi 2021b, 10). On smatra da su njegovo samoostvarenje, emancipacija i socijalizacija u većinsko društvo mogući jedino ako napusti mahalalu i romski način života i nikada se više ne vrati:

Nisam osećao potrebu za tim – da i ja odem svojoj kući i proslavim te praznike sa majkom. Znao sam da će mi se osećanja pomešati ako je vidim. Znao sam kako je, koliko je to teško. I hteo sam da zaboravim na vagabundan život, kakav sam nekad vodio. Uspevalo mi je. Znao sam da se moram odreći Jagmura, majke i starih drugara da bih promenio svoje unutrašnje aspekte i stanje svog uma. Znao sam da me odlazak kod majke, na to polje jada njenog života, samo ukopava u mestu, ne dozvoljavajući mi da prekinem lanac bede i zakoračim u bolji život. Znao sam da je cena boljeg života i vizije koju imam – nikako vraćanje na staro i nikako povratak kući. (Kamberi 2021a, 138)

Moje stradanje počelo je sa mojim prvim danima u maloj trošnoj kući u dubini cigan male, kad sam se rodio. Počelo je kada sam probao ukusnu hranu i slatkiše, ne znajući da će mi kasnije za to biti neophodan novac koji ću žuljevitim rukama morati da zaradim, ne znajući da je život težak. Počelo je na ulici sa bezazlenošću deteta koje ne zna, koje nije upućeno. Počelo je sa nebrigom moje majke, koja verovatno nije ni umela drugačije. (Kamberi 2021b, 20)

Život kojim sam živeo nije bio dostojanstven ni pravedan, zato sam želeo da osvojim jedno malo parče svemira, koje će biti dovoljno da mi pruži utočište na putu bega od sopstvenog grada boli, od sopstvene zle kobi sudbine, uzrokovane rođenjem. (Kamberi 2021b, 12)

On je svestan negativnih predrasuda i generalizacija kada je u pitanju romska zajednica, ali i tada nastoji da pokaže da je diskriminacija konstanta u načinima na koje se većinsko društvo odnosi prema Romima:

Ali nisu svi Romi isti. Nisu svi nemarni prema deci i porodici, neodgovorni prema životu. Nisu svi prosti, nepismeni i neobrazovani. Uključuju se Romi u društvene tokove, ali su i dalje izloženi nepravdi diskriminacije od strane drugih ljudi. (Kamberi 2021b, 143)

Kamberi često koristi treće lice množine kada piše o Romima, posebno u onim prilikama kada nastoji da istakne ličnu, unutrašnju kritiku lošeg u zajednici ili da se na taj način distancira od određenih negativnih aspekata i situacija, naglašavajući značaj obrazovanja i pripadnost zajednici domaca. U ovim romanima prisutna je tenzija između primordijalističkog i konstruktivističkog poimanja etničkog identiteta – razmišljanja glavnog lika nude jedan gotovo et-

nografski uvid u fino tkanje pregovaranja o tome šta je pojedinac poreklom a šta izborom, time oslikavajući svu kompleksnost manjinskog (ali istovremeno i rasijalizovanog) identiteta mladog bića koje želi da se uklopi i da bude prihvaćen u svetu „belih” ljudi. Kao što je već pomenuto, za Amiragu je njegovo poreklo opterećujuće i on želi da „upiše nov genetski kod u prirodu svog nasleđa” (Kamberi 2021b, 150).

Teško je to naše genetsko nasleđe. Mada i sami smo tome doprineli. Ne svi naravno. Evo, pogledaj nas dvoje. Oni koji su na tom dnu ostali nepismeni su, neobrazovani, teško mogu bolje. (Kamberi 2021b, 27)

Naravno da deca ne treba ni da prose, ali nama se život sastojao od toga. Nama su u krv usadili da moramo da prosimo, krademo, otimamo, to je jebeni naš život, u genetskom kodu takav zapisan. (Kamberi 2021b, 46)

Bila je ljuta na Rome jer se toliko množe i ostavljaju svoju decu i ja sam se slagao sa njom. Ne čupa se nasleđe iz korena tako lako. Pobogu zar nisam ja autentičan primer za to? (Kamberi 2021b, 143)

Romsko okruženje i nasleđe u ovim romanima su prikazani kao kočnice napretku mladog pojedinca koji nastoji da napusti dotadašnji način života, odnosno da se ne vrati na staro – na nemaštinu, nasilje i svakodnevnu diskriminaciju. Rom-ska zajednica (iz mahale) je predstavljena kao zajednica koja ne može i ne ume drugačije, u jednoj gotovo bezizlaznoj situaciji. Time se Romi iznova i iznova konstruišu kao problemska populacija, kao oni kojima treba pomoći, čime se heterogene grupe Roma izjednačavaju, dodatno marginalizuju i stigmatizuju (Timmer 2010). Drugim rečima, kako objašnjavaju Jarić i Milenković (2014, 145):

Romi kao da preuzimaju odbleske konstruisanih identitetskih markera: (a) žrtve, (b) marginalizovanog drugog i (c) radikalno drugačijeg drugog koji ne može biti integrisan čak ni kada se isključe mehanizmi (auto)marginalizacije. Time Romi stiču svojstva „prirodno” isključene društvene grupe koja je socio-kulturno („rasno”, klasno i etnički) „predodređena” da joj se pomaže i time, naizgled večno, klasifikovana kao a) homogeno društvena grupa bez mogućnosti individualne emancipacije od stega tradicije, b) društvena grupa zauvek bez moći da nadvlada sopstvenu marginalizovanost i, povrh svega toga, c) društvena grupa koja (p)ostaje „sama kriva” za nepriliku u kojoj se našla.

Pisanje i obrazovanje se u ovim romanima shvataju u terapijskom ključu. Proces pisanja o sebi i svom iskustvu ispostavlja se, dakle, kao mehanizam prevazilaženja sećanja na bolne događaje iz prošlosti. Pisanje je Kamberiju pomoglo da prebrodi doživljene traume iz detinjstva – „svakom ispisanom stranicom romana, ja sam skidao sloj po sloj rana sa svoje duše”.¹⁹ Kao što se Amiraga na jednom mestu osvrće na značaj obrazovanja, čitanja i pisanja za sazrevanje i socijalizaciju mladog bića, kao i za prevazilaženje duboke lične i kolektivne kulturne traume:

¹⁹ <https://luftika.rs/otpadnik-iz-niske-favele/>

Osećam i znam da je moje svesno buđenje počelo onda kada sam prvi put čuo rep pesmu u domu, kada sam počeo da čitam dobre knjige, kada sam sa bolom u utrobi i grudima – kucao prve redove za moju prvu knjigu. (Kamberi 2021b, 20)

Završna razmatranja

Na kraju, može se postaviti pitanje šta nam ovaj roman kazuje ukoliko ga posmatramo kao specifičnu vrstu etnografske građe koja obuhvata traumatično iskustvo odrastanja samog pripovedača pretočeno u književni tekst? Naravno, uz svest da takva građa, ma koliko verno zabeležena bila, ipak predstavlja rezultat procesa umetničke, kreativne stilizacije. Šta nam jedan intiman uvid u poetične svetove (po)kazuje, a što ne možemo da saznamo na osnovu standardnih istraživačkih tehnika, poput sprovođenja dubinskih, polustrukturiranih intervjuja? Romi su, kao što je istraživačima poznato, relativno zatvorena skupina, nepoverljivi su prema gadžama (neromima) i nije lako proniknuti u njihov svet. Drugim rečima izrazito su sumnjičavi i veoma teško pristaju na razgovor (Banić Grubišić 2013, 38–39). Ta zatvorenost nije samo reakcija na društvenu izolovanost – to je, kako objašnjava Sokolovska, „jedan vid svojevrstne zaštite grupne identifikacije, ali i način očuvanja grupnog poretka i strukture” (Sokolovska 2014, 8). Stoga antropološko „uranjanje u svakodnevicu” nije lako sprovesti ukoliko niste prihvaćeni u zajednici iz koje potiču vaši sagovornici. Kako je period ranog detinjstva najpre vezan za bliski prostor doma i porodicu, pored prikazivanja socijalnih odnosa unutar porodice i šire zajednice, Kamberi, opisujući sopstveno odrastanje i životni put, istovremeno prikazuje i skriveni život svoje zajednice, viđen najpre očima deteta, a potom zrelog čoveka. Taj prikaz nije tek puki opis socijalnih odnosa, psihičkih stanja ili načina života unutar jedne, većinskom društvu najčešće egzotične i strane kulture. Poput drugih primera književnih dela koja su napisali pojedinci potekli iz manjinskih, marginalizovanih i rasijalizovanih zajednica, u ovim romanima nikada nije reč samo o ličnoj istoriji/individualnoj prošlosti već se kroz lično i pojedinačno prelamaju kolektivna transgeneracijska iskustva i istorije. S tim u vezi, romani Metija Kamberija istovremeno predstavljaju kulturnu refleksiju o (samo)nametnutoj identitetskoj poziciji pripovedača koji nesumnjivo piše pod svojevrstnim „teretom reprezentacije” (Mercer 1990; Banić Grubišić 2022; Banić Grubišić 2013). Naime, onog trenutka kada pripadnici manjina dobiju prostor da „ispričaju svoju priču”, od njih se očekuje da budu glasnogovornici čitave zajednice (Mercer 1990). Na taj način se umetnici pozicionirani na marginama institucionalnih prostora kulturne produkcije opterećuju nametnutom ulogom da govore kao predstavnici čitave grupe, u ime i za zajednice iz kojih su potekli (Mercer 1990, 62). Unutrašnju nelagodu koju zbog toga oseća Meti Kamberi otvoreno iskazuje u svojim romanima i intervjuima. U jednom intervjuu kaže:

Ja nisam beli medved. Jeste možda čudno zato što nema pisaca Roma, barem ja nisam čuo ni za jednog, ili možda što sam mlad, ali preteruju koliko potenciraju samo na tome. Koga god da pitate, verujem da se svako osetio diskriminisan u određenim situacijama.²⁰

Navedeni isečak iz intervjua ukazuje na to koliko je etnička diskriminacija Roma naturalizovana da se više i ne opaža kao takva, dok istovremeno želi da se distancira od svog etničkog identiteta, zapravo da pobegne iz začaranog kruga identiteta (Banić Grubišić 2013), te tako u jednom drugom intervjuu kaže: „Nervira me kada potenciraju da sam Rom, ja sam samo dečko od 19 godina.”²¹ Kroz svoje pisanje Meti Kamberi promišlja sopstveno mesto i ulogu unutar većinskog društva i zajednice porekla, između urbanih kulturnih praksi mladih i savremenog načina života s jedne strane i esencijalistički shvaćene tradicionalne romske kulture s druge strane. Književno i umetničko stvaralaštvo manjinskih populacija može biti vredan izvor ispitivanja njihovih predstava o sebi samima. Dela Metija Kamberija, korišćena kao pomoćni etnografski izvori u kojima se mogu pronaći dragoceni podaci o unutrašnjoj i unutargrupnoj samopercepciji pripadnika romske etničke grupe o sopstvenom romskom identitetu, nesumnjivo mogu doprineti jednom dubljem razumevanju fenomena etničke mimikrije i asimilacije, etničkog stida i praksi samorasijalizovanja, mehanizma internalizacije i perpetuiranja stereotipa unutar same romske zajednice. S tim u vezi, u romanu se nagoveštavaju mogući odgovori na neka od važnih pitanja samoodređenja pripadnika marginalizovane, diskriminirane i getoizirane grupe kakva je romska populacija. Iako dati na ličnom primeru jednog pojedinca i njegovog svedočenja, manje-više uobličeni i sa elementima fikcije, predstavljaju značajnu polaznu tačku za razmatranje značajnih pitanja, kao što su: šta znači odrastati u Srbiji kao Rom/kinja, kako deca i mladi Romi doživljavaju odnos šireg društva spram njih – i još važnije – kako doživljavaju svoj etnički identitet i kulturu porekla, kao i koje su njihove nade, želje, stremljenja, strahovi.

Na ovom mestu uputno je osvrnuti se i na širu posledicu objavljivanja romana *Grad boli* i *Grad greha*, a to je potencijalna promena ne samo na ličnom, nego i na kolektivnom planu. Iako možda najvažnija, ta promena se ne odgleda isključivo u finansijskom boljitku, već je treba posmatrati i kao mogući iskorak iz nepovoljnog društvenog položaja u kojem se nalazi većina mladih Roma. U tom pogledu, rečena promena podrazumeva samostalnost u odlučivanju i kreativnom izrazu, a time i mogućnost da sopstveno kulturno, umetničko i književno stvaralaštvo više ne stvaraju i ne pišu samo po zadatku i pod okriljem nevladi-

---

²⁰ https://informer.rs/tv/podkast/689820/do-12-godine-okajavao-sam-tude-grehe-posle-je-sve-zavislo-od-mene-decak-ulice-objavio-treci-roman-a-uskoro-sprema-i-film#google_vignette

²¹ <https://www.nedeljnik.rs/vazno-je-biti-iskren-a-ja-pouzvano-znam-ko-sam-kaosto-znam-da-sam-gladan-prica-o-metiju-kamberiju-piscu-iz-blata/>

nog sektora²² (Banić Grubišić 2013), već da samostalno učestvuju u stvaranju, kao i povezivanju i umrežavanju mladih na nadnacionalnoj osnovi. Time, ovi romani mogu imati dalekosežni uticaj – uspeh Metija Kamberija će možda inspirisati druge mlade Rome i Romkinje (kao i one koji nisu nužno pripadnici manjinskih populacija), većinom skrajnute na margine društvenog i kulturnog života, i ohrabriti ih i osnažiti da se bave pisanjem ili da na bilo koji drugi način iskorače iz svoje većinom nepovoljne pozicije čineći da se njihov glas čuje.

Reference

- Acković, Dragoljub. 2014. *Pisani svetovni i duhovni tekstovi na romskom i o Romima*. Beograd: Rominterpress.
- Alexander, Jeffrey. 2004. „Toward a theory of cultural trauma.” In *Cultural Trauma and Collective Identity*. Edited by Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil Smelser, Piotr Sztompka, 1–30. Berkeley, CA: University of California Press.
- Banić Grubišić, Ana. 2013. *Romski Hip hop u Srbiji: muzika i konstrukcija manjinske identiteta*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Banić Grubišić, Ana. 2022. „Drugi talas romskog hip hopa u Srbiji: izvan tereta reprezentacije”. U *Doprinos Roma kulturi naroda u Srbiji*, uredili Varadi, Tibor, Dragoljub Đorđević i Dragan Todorović, 145–163. Beograd: SANU.
- Bašić, Goran. 2002. „Identitet i kultura Roma”. *Kultura* 103/104: 66–76.
- Bašić, Goran. 2010. *Politička akcija – romski pokret i promene*. Beograd: Čigoja.
- Bašić, Goran. 2021. *Romi u Republici Srbiji: izazovi diskriminacije*. Budapest: Minority Rights Group Europe. https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2021/03/MRG_Rep_RomaSerb_SE_Mar21_E.pdf
- Boes, Tobias. 2006. „Modernist studies and the Bildungsroman: A historical survey of critical trends”. *Literature Compass* 3(2): 230–243. <https://doi.org/10.1111/j.1741-4113.2006.00303.x>
- Bolaki, Stella. 2011. *Unsettling the Bildungsroman Reading Contemporary Ethnic American Women's Fiction*. Amsterdam – New York: Rodopi.
- Buckley, Jerome Hamilton. 1975. *Season of Youth: The Bildungsroman from Dickens to Golding*. Harvard University Press.
- Cittadini, Silvia. 2021. Mikey Walsh. 2010. *Gypsy Boy. My Life in the Secret World of the Romany Gypsies*. New York: Thomas Dunne Books St. Martin's Press. *Critical Romani Studies* 4(1): 104–108. <https://doi.org/10.29098/crs.v4i1.69>
- Đorđević, Dragoljub. 2010. *Na konju s laptopom u bisagama: uvod u romološke studije*. Niš: Mašinski fakultet Univerziteta u Nišu; Novi Sad: Prometej.
- Đurić, Rajko. 2010. *Istorija romske književnosti*. Vršac: Kov.
- Eyerman, Ron. 2019. *Memory, Trauma, and Identity*. eBook: Palgrave Macmillan.
- Glajar, Valentina. 2008. „Introduction”. In „Gypsies” in *European Literature and Culture*. Edited by Glajar, Valentina, and Domnica Radulescu. 29–42. New York: Palgrave Macmillan Introduction.

---

²² Bez obzira da li su u pitanju lokalna romska udruženja ili inostrane fondacije

- Graham, Sarah. 2019a. „Introduction”. In *A History of the Bildungsroman*, edited by Graham, Sarah, 1–9. Cambridge: Cambridge University Press.
- Graham, Sarah. 2019b. „The American Bildungsroman”. In *A History of the Bildungsroman*, edited by Graham, Sarah, 117–142. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hertrampf, Marina Ortrud. 2020. „Romani Literature(s) As Minor Literature(s) in the Context of World Literature. A Survey of Romani Literatures in French and Spanish”. *Critical Romani Studies* 3(2):42–57. <https://doi.org/10.29098/crs.v3i2.88>
- Hoagland, Ericka. 2019. „The Postcolonial Bildungsroman”. In *A History of the Bildungsroman*, edited by Graham, Sarah, 217–238. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jakšić, Božidar. 2015. *Romi u Srbiji: Između nakovnja siromaštva i čekića diskriminacije*. Zemun: Mostart.
- Japtok, Martin. 2005. *Growing Up Ethnic: Nationalism and the Bildungsroman in African American and Jewish American Fiction*. Iowa City: University of Iowa Press.
- Kovačević, Ivan. 2007. „Sremski berberin u vremenima promena”. *Etnoantropološki problemi* 2(1): 11–28. <https://doi.org/10.21301/eap.v2i1.1>
- Mayall, David. 2003. *Gypsy identities 1500–2000: from Egipcians and moon-men to the ethnic Romany*. London: Routledge.
- Menyhért, Lakatos. 2021. *Slike u dimu*. Zagreb: VBZ.
- Mercer, Kobena 1990. „Black art and the burden of representation”. *Third Text* 4(10): 61–78. <https://doi.org/10.1080/09528829008576253>
- Meti Kamberi. 2021a. *Grad bola*. Niš: Makart.
- Meti Kamberi. 2021b. *Grad greha*. Niš: Makart.
- Moretti, Franco. 2000. „Bildungsroman kao simbolička forma”. *Reč* 60(5): 417–452.
- Petrović, Mina. 2017. „Stambena isključenost Roma u centralnoj i jugoistočnoj Evropi i Srbiji”. U *Stanovanje Roma u Srbiji: stanje i izazovi*, uredili Varadi, Tibor i Zlata Vuksanović-Macura, 111–129. Beograd: SANU.
- Pisari, Milovan. 2014. *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*. Beograd: Forum za primenjenu istoriju.
- Pittman, John. 2023. „Double Consciousness” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta and Uri Nodelman.
- Sevillano, Ana Belén Martín. 2020. „The Emergence of the Hispano-Romani Literature: Memory and Cultural Identity”. In *Preserving the Romani Memories*, edited by Hristo Kyuchukov et. al., 188–204. Munich: Lincom.
- Sevillano, Ana Belén Martín. 2020. „The Romani Ethos: A Transnational Approach to Romani Literature”. *Critical Romani Studies* 3(2): 24–40. <https://doi.org/10.29098/crs.v3i2.84>
- Sevillano, Ana Belén Martín. 2023. „Representing the Romani Self: Trauma in Autobiographical Narratives”. In *Approaches to a „new” World Literature: Romani Literature(s) as (re-)writing and self-empowerment*, edited by French, Lorely and Marina Ortrud Hertrampf, 29–46. München: Akademischen Verlagsgemeinschaft München.
- Sikimić, Biljana-2019. „Humanističke discipline u radu Odbora SANU za proučavanje života i običaja Roma”. U *Trideset godina rada odbora za proučavanje života i običaja Roma: 1989–2019*, uredili Varadi, Tibor i Goran Bašić, 71–87, Beograd: SANU.
- Sokolovska, Valentina. 2014. „O metodologiji i uzorku istraživanja”. U *Društveni i kulturni potencijali romske etničke zajednice u Srbiji*, uredila Sokolovska, Valentina, 7–28. Novi Sad: Filozofski fakultet.

- Jarić, Isidora i Miloš, Milenković. 2014. Romi u Srbiji na preseku začaranih krugova siromaštva i identiteta. U *Društveni i kulturni potencijali romske etničke zajednice u Srbiji* uredila Sokolovska, Valentina, 143–158. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Timmer, Andria. 2010. „Constructing the 'Needy Subject': NGO Discourses of Roma Need”. *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review* 33(2):264–281. <https://doi.org/10.1111/j.1555-2934.2010.01114.x>
- Todorović, Dragan. 2014. „Kulturni identitet Roma.” U *Društveni i kulturni potencijali romske etničke zajednice u Srbiji*, uredila Sokolovska, Valentina, 57–77. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Todorović, Dragan i Nataša Simeunović Bajić. 2020. „Slike o ciganima i Romima u Srbiji: Dekonstrukcija novinskih naslova”. U *Zbornik radova međunarodne stručne konferencije Migracije i identitet: Kultura, ekonomija i država*, uredila Perić Kaselj, Marina, 753–767. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Todorović, Dragan i Dragoljub Đorđević. 2022. „Romski romaneskni prvenac (doprinos srpskoj romologiji)”. U *Doprinos Roma kulturi naroda u Srbiji*, uredili Varadi, Tibor, Dragoljub, Đorđević i Dragan Todorović, 27–60. Beograd: SANU.
- Toninato, Paola. 2006. „Translating Gypsies”. *The Translator* 12(2): 233–251. <https://doi.org/10.1080/13556509.2006.10799217>
- Toninato, Paola. 2013. *Romani Writing: Literacy, Literature and Identity politics*. New York and London: Routledge.
- Vojak, Danijel. 2017. „Počeci hrvatske romologije: od Filipa Ivana Vezdina do Franje Fanceva”. *Studia ethnologica Croatica* 29(1): 385–408. <https://doi.org/10.17234/SEC.29.14>
- Zahova, Sofiya. 2018. Romani writers and the legacies of Yugoslavia. *Baltic Worlds* 11(2–3): 25–33.
- Zahova, Sofiya. 2021a. „Introduction”. In *Roma Writings: Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Edited by Bianca Roman, Raluca, Sofiya Zahova, and Aleksandar Marinov. Paderborn: Brill.
- Zahova, Sofiya. 2021a. „Yugoslavia”. In *Roma Writings: Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*, edited by Bianca Roman, Raluca, Sofiya Zahova, and Aleksandar Marinov, 59–92. Paderborn: Brill.

Ana Banić Grubišić
The Institute of Ethnology and Anthropology
University of Belgrade, Faculty of Philosophy
agrubisi@f.bg.ac.rs

Romani Bildungsroman – On the Cultural Trauma of Coming-of-Age as Presented in the Novels – City of Pain and City of Sin by Meti Kamberi

The aim of this paper is to analyze the articulation of cultural trauma of coming-of-age as depicted in the novels *City of Pain* and *City of Sin* by the young

Romani author Meti Kamberi. The common feature of these two novels is that they both explore the traumatic childhood and coming-of-age experiences through the main protagonist's point of view, suggesting that they either belong to the genres of autobiography and bildungsroman. Both novels are examined from the ethnic/minority bildungsroman perspective, with a particular focus on the personal experience narrative of coming-of-age of a Romani minority member in post-socialist Serbia as described in either of the two. Through illustrative examples, this paper demonstrates that the literary and artistic creations of minority populations can be a valuable ethnographic source for investigating their self-representations. The pages of these novels represent a space for articulating ethnic as well as racialized traumas, caused by both personal and transgenerational experiences of discrimination, stigmatization, and marginalization of the Romani population in this region. The thematization of life between two worlds, the dichotomy between the community of origin and the mainstream society, is a key characteristic of the Romani bildungsroman.

Keywords: Romani literature, Meti Kamberi, bildungsroman, cultural trauma, Serbia

*Bildungsroman rom – sur le trauma culturel de formation dans les romans
Ville de la douleur et Ville du péché de Meti Kamberi*

L'objet de ce travail est l'analyse de l'articulation du trauma culturel de formation dans les romans *Ville de la douleur* et *Ville du péché* du jeune auteur rom Meti Kamberi. Dans le travail ces romans sont analysés dans la perspective du bildungsroman ethnique/minoritaire avec un accent particulier sur l'expérience personnelle vécue de formation des représentants de la minorité nationale rom dans la Serbie postsocialiste. Dans ce travail est discutée l'idée que la création littéraire et artistique des populations minoritaires peut être une source ethnographique précieuse des recherches sur les représentations qu'ils ont d'eux-mêmes. La thématisation de la vie entre les deux mondes, la division entre la communauté d'origine et la société majoritaire, sont les caractéristiques clé du bildungsroman rom.

Mots clés: littérature rom, Meti Kamberi, bildungsroman, trauma culturel, Serbie

Primljeno / Received: 4.12.2022.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 22.02.2024.